

Davart l'influenza da la natüra grischuna sün nos pövel ladin : regerat salvo a la conferenza ladina dals 16 october 1929 a Zernez

Autor(en): **Brunies, S.**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **44 (1930)**

PDF erstellt am: **06.08.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-200769>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Davart l'influenza da la natüra grischuna sün nos pövel ladin.

Referat salvo a la Conferenza ladina dals 16 october 1929
a Zernez tres S. BRUNIES.

„Inchüra't da tuorscher las funtaunas,
da las quelas tü baivast!“

Chi chi scu Lur referent ho gieu la granda furtüna d'esser naschieu in quistas muntagnas e traunter ellas passantet ün'infanzia e giuventün'inconturbleda, retschevand impressiuns decisivas per si' intera vita: per quel – mieus stimos audituors – nun ais que pü üngüna dumanda, cha la grandiusa natüra alpina grischuna cun sias multifarias relaziuns extraordinarias hegia gieu incontestabl'influenza sün chüerp ed orma da nos pövel ladin.

Otras forzas però, forzas chi nun haun ünguotta da che fer cun la natüra da nos pajais, forzas malignas, innatschantas e prievlusas, scu traunter oter il nivellamaint da la vita moderna, s'insinueschan vi e pü in nossas muntagnas e paraliseschan quist'influenza.

M'occupand sün mas gitas in muntagna suvenz cun quist problem uschè important per nus, am pervgnit il giavüsch da Lur stimo president, da surpiglier il referat per la conferenza ladina da quist utuon. Che m'importaiva da pü cu da'm decider per il tema indicho! Mo entrand pü a fuonz illa materia, vzet bainbod las grandas difficulteds, surtuot quella, cha per schoglier quist problem uschè cumplichio e delicat drucess que stüdis pü detaglios, intensivs ed extais, ans rechattand quia sün ün champ tuottaffat nouv ed imperscruto. Be memma facilmaing pudess ün as perder illa spespezza da tuotta sort du-

mandas e presumziuns. In pü resulta cler, cha l'influenza da la natüra gnit cruscheda e turbleda tres tauntas e tauntas causaliteds exteriuras, uschea ch'ella in bgers cas as lascha cum-prover be indirectamaing. — Per tuots quists motivs suos-ch eau bain am fider sün Lur'indulgenz' e pazienzcha. — —

L'influenza decisiva dal terratsch e dal clima sün l'intera vita vegetel' ed animela ais evidainta, daspö cha'l spiert umaun la perscrutescha. E sün quist'influenza as basa la vasta scienzcha biologica, dimena la scienzcha, chi tratta dals fenomen vitels e da lur adaptaziun al lö ed al clima. E cu pudess que esser oter, cu cha eir l'umaun saja suottapost a las istessas circumstanzas, vzand p. ex., cha ils pajais nordics prodüettan ün tip pü u main confuorm, cha dal löss¹ chinai sortit la razza melna, da las immensas planüras asiaticas la schlatta kirgisa, e cu cha 'ls pövels da l'Australia e da l'archipel indic as differenzeschan tres egens cuntrasegns. Na main evidaint ais il fat, cha, giand dal centrum da l'Africa cun sa razza naira vers mezza not, pel, chavels ed ögls as sclereschan successivamaing fin a l'ur dal mer boreel cun sieus abitants blonds da pel clera ed ögls blovs.

Terratsch e clima prescrivan las cundiziuns, suot las quelas tscherts vegetels paun exister e fructificher. Translochos in otras zonas, müdan els lur natüra. Nossa bos-cha da frütta, transplantada in pajais subtropics, sainza stagiuns, bütta bainbod föglia da costituziun da l'urbeja e renunzcha a flurir e frütter, sainza però perder sa forza vegetela.

Cha sulam e clima in pü decidan la repartiziun e l'extensiun da las singulas plauntas e bes-chas, muossan ils duos grands rams biologics da la geografia botanica e zoologica.

Ma na be plauntas e bes-chas sun limitedas sün tschertas regiuns e sun suottapostas a las ledschas da lur territori. Eir umauns, transplantos in oters pajais, as müdan completa-maing.

Nus avains, cha tuot ils pövels nordics, chi surpassettan ils cunfins meridiunels da las Alps e da las Pireneas, s'adat-tettan — e que nimia scu suottamiss —, dimpersè scu con-

¹ Il löss ais ün terratsch ardschigliaint da culur melna brün-ainta, cumpost da puolvra da crap, chi as dissolva aint ill'ova.

quistaduors in cultura e vita, lingua e custüms tuattaffat al nouv pajais, uschea ils langobards, vandals, gots e normans, invezza cha tuot las colonias romaunas da quista vart da las Alps e dal Jura cun tuot lur cultura superiura succumbettan – cun excepziun da la Rezia e parts da l'Elvezia – e gnittan cumpletamaing extirpedas. E scu cha tuot ils pövels nordics, passand las Alps, dvantettan mediterrans cun tuot las qualiteds da tela razza, scu p. ex. ils taliauns odierns, provgnand in part dal nord: schi tuot ils pövels e tuot las razzas dal desert, chi conquistettan l'Egipto dvantettan egipziauns da nom e da pom. Lur tip s'ho mantgnieu a traviers 5 millai-sems uschea incorruot ed evidaint, cha ultimamaing lavuraints, chi in chavand chattettan la statua d'ün survagliant our dal temp da la fabrica da las piramidas, s'exclamettan: guardè be co nos cuvih! Eir la Russia ais üna „fundaria“ per tuot ils pövels, chi's domiciliettan sül sulam moscovit. Durant la guerra avains gieu occasiun d'admirer eir cò tar nus quist tip da muschik. Üna simila experienza as po fer aint ils Stedis Unieus. Il profil tipic da l'Uncle Same ais cuntschaint.

In nossas cumprovas pudessans ir aunch'ün pass inavaunt e musser, cha tschertas razzas sun liedas perfin a tschertas formaziuns orograficas e geobotanicas, ma que ans mness memma dalöntschi. In riguard a nos territori vulains be auncha agiundscher, cha scu cha Dr. Robert Planta eruit, il cunfin da la Rezia vers l'Alemania sper Oberriet giò la Val dal Rain sangallais coïncidaiva cun il limit dal löss².

Nus vzains dimena: la natüra ais pü ferma cu l'umaun, e scha'ns gloriains dal progress dal spiert umaun cun sias grandiusas invenziuns tres la tecnica e l'industria, schi tuottüna ais e resta il fat incontestabel: l'influenza da l'umaun sün la natüra ais be superficiela, mo quella da la natüra sün l'umaun interna e perque incumparabelmaing pü ferma e decisiva.

Ed inua — Als dumand, stimos audituors — pudess esser l'influenza da la natüra, da l'elevaziun, dal clima sün la vita vegetela ed animela pü evidainta cu tar nus! Sün spazi limito, davaunt noss ögls, as superpuoneschan in extensiun verticala na

² Guarda annotaziun sün la pagina precedainta.

main da trais regiuns: la subalpina (u dschainsa la regiun da la bos-cha da fruonzla), l'alpina e quella cuverta da naiv, cha nus numnains la nivela. Quists trais s-chalins correpuondan a vasts territoirs da la zona tempereda, subboreela e polara, minch'üna cun sieus rapreschantants tipics. Ün'ascensiun da nossas muntagnas dal fuonz da la valleda fin sün las tschimas, da 1200 a 3000 m, sün ün'elevaziun dimena da 1800 m, muossa relaziuns floristicas e faunisticas, chi's preschantessan sün il lung viedi dal pè da las Alps fin a Spitzbergen, sün ün'extensiun da pü da 3000 km.

In che maniera cha la natüra alpina influenzescha plauntas e bes-chas e las do lur egen aspet, sto ourdvarit nossas contemplaziuns. Que chi riguarda l'umaun, schi distinguan ils etnografs traunter otras üna razza alpina da media statura, testa arduonda, largia, chavels brüns ed ögls grischs. Quista razza abitescha las Alps e las Carpatas. Sieu centrum ho'la in Svizzra. Mo na be exteriurmaing, eir sün l'intern da l'abitant alpin ho la natüra sulvedgia da las Alps miss sieu buol. L'hom alpin as distingua eir in quaist regard cleramaing da quel dad otras razzas³. Il cumbat per l'existenza ais pü grand cu a la bassa, la lavur pü stantusa. Da l'otra vart al lascha il lung inviern pü temp da's dedicher a se stess. Da lander il temperamaint cuschidrus, taciturn, adüso a bgers e grands prieveles, que chi svaglia in ot grôsa fantaschia ed animescha sa vain'artistica, mo eir la superstiziun. Mo suot la tschendra da la calma — d'üna calm'exteriura — tschima il chöttel da ferma paschiun, ch'el sto supprimer, al sfurzand la natüra rigida a privaziuns. Guai scha quistas paschiuns prumpan!. Alura dvainta que — u meglder dit, dvantaiva que da pü bod — pü violentamaing cu tar oters pövels, que demuossa noss'istorgia grischuna, e na per ünguotta admonescha Duri Champell: „E da la füergia dal pövel ins oasta Deis atschöver.“ (Hoz füss el forsa d'oter parair.)

Eir sün la politica ais l'influenza da las Alps incontestabla. Las Alps garanteschon a sieus abitants üna tschert'indipendenza, autonomia e liberted, promovon il foederalissem

³ Nus seguins quia üna caratteristica aint il cudesch: Soldat und Bürger, Zürich 1916, p. 12—15.

ed in ot grô l'egualited sociela, l'iniziativa ed ün tschert sen guerresc. Mo l'abitant alpin ais pü guerrier cu sudo, que chi as documentescha suvenz tres maungel da disciplina. (Flüela, Splüga!) Vairamaing, la disciplin'orva, la disciplina da „cadaver“ ais be pussibl'illa bassa.

Taunt pü suolv ais il terrain alpin per la religiusited. Pü grandiusa la natüra, pü cha l'umaun s'approximescha a Dieu. Pü grands ils prieveles, e pü ch'el imprenda a's fider sül Creeder. Dalander per part la fundaziun da tauntas clostras illas Alps.

Ün'ulteriura qualited dal muntagnard ais, ch'el tegna ferm vi da la tradiziun. Grazcha al conservativissem as chatta illas Alps ün'art primitiva. A quista tendenza conservativa ais d'attribuir, cha nossa lingua ladina e tschalovra as tgnettan uschè lönch, invezza cha ils dialects da la Svizzra francesa ed in speciel quels da la planüra tiran fingio ils ultims. E grazcha a quist saun sen as salvettan eir nossas veglias üsaunzas scu il Chalandamarz, il San Gian ed otras, chi taundschan vi'süll'era precristiauna e chi demuossan ün ferm attach a la natüra.

Il muntagnard, stand pü ardaint a la natüra, l'amand pü profuondamaing, ais ün pü fervent patriot cu l'abitant da la bassa. Na per ünguotta la clameda dals „cosacs grischuns“ l'an 1918.

Indubitabelmaing ais sto l'elemaint alpin quel chi ho gieu la pü grand'influenza sün la cultura ed istorgia svizra.

* * *

Sun ils trats surindichos d'attribuir pü u main a tuots ils pövels alpins, impustüt a quels da las Alps svizzras, schi as preschainta in nossas riflessiuns la dumanda cardinela: as differenzchescha nos pövel ladin in sieu fer e lascher, in sieu penser ed agir dad oters pövels alpins? In cas affirmativ: quaut inavaunt ho la natüra retica influenzo il character da nos pövel ladin?

Aunz cu pudair respuonder a quista dumanda ais que indispensabel da ns rapreschanter tuot ils trats, chi caracteriseschan nossa terra e la distinguan dad otras cuntredgias alpinas.

La charta orografica da l'Europa lascha resortir il Gri-

schun e specielmaing nossa terra ladina scu territori fich elevo. El appartegna a l'arch orientel da las Alps e gescha lo, inua cha quist ho sia pü granda largezza e surpassa in si'elevaziun tuot las parts da las Alps orientelas. Las ziffras seguaintas⁴ sclariron meglder que cha vulains dir:

Las Alps bernaisas haun üna largezza da 35 km,

„ „ dad Uri „ „ „ „ 30 „ „

„ „ grischunas „ „ „ „ 75 „ „

Da Caira a Grossotto in Vuclina e da Landeck fin in Val Ble-gno geschan eir las pochass vals profundas sur 900 m. La lingia Caira-Grossotto taglia perpendiculermaing las multifarias valledas e gruppas da muntagnas grischunas e que a traviars Tavo e l'Engiadin'Ota. Üngünas da quistas valledas nun ais pü bassa cu 1650 m.

Da Malöggia (1811 m) fin Zernez (1500 m), sün üna lungezza da 22 km, as sbassa il fuonz da la val be per 300 m.

Da l'Oberalp (2070 m) fin Surrhein (900 m), sün 20 km, as sbassa il fuonz da la val per 1100 m.

Da la Furca (2486 m) fin Brig (729 m), sün 40 km, as sbassa il fuonz da la val per 1750 m.

Da quistas indicaziuns resulta evidaintamaing, cha il territori grischun centrel ed orientel s'adoza ad ün'elevaziun insolita. Platos uschè elevos, d'üna tel'extensiun as chatta be auncha sün la penisula pirenaica ed in Scandinavia, e cun dret numnains il Grischun il Tibet svizzer.

Scu cha in Tibet scatureschan ils flüms grands da l'India, uschea sün nos territori dals pü grands da l'Europa: il Rain, l'En-Danubi, l'Adisch e püss confluent dal Po.

Per nos pövel grischun sun quistas relaziuns idrograficas stedas da grandischi'importanza. Ils flüms scu lingias da minima resistenza indichan la direcziun da commerzi e trafic e surtuot eir da la migraziun dals pövels. Illirs ed etruscs, kelts e ligurs, romauns ed alemans, scu eir sarazens s'inscuntrettan in nos pajais. Dimena ün masdügl da pövels scu in pochass otras cuntredgias. Da la populaziun, chi det il nom a nos pajais, savains nus poch. Ils antics in lur sparsas e cuortas

⁴ cha nus imprastains dal cuntshaint cudesch da H. Christ: Das Pflanzenleben der Schweiz, Zürich 1882.

relaziuns⁵ losupra la descrivan scu pövel giagliard e sulvedi, chi tгнаiva ils vschins in grand respet ed agitaziun pervia da lur frequentas invasiuns ed irrupziuns da rapina. Schi 's tratta d'üna razza cumpletamaing omogena o mixta, nu savains nus. A l'epoca dasl romauns, lönch aunz la conquista tres Drusus e Tiberius, nun ais üngün dubi, cha diversas razzas coabitaivan in nossa terra.

Confuorm a la natüra sparpagliada as divideiva il pövel retic in püssas schlattas, sca chi scriva Plinius: Ils ruguscs abitaivan l'Engiadina, ils suanets l'origen dal Rain, ils bergalers la Bargaglia. Dals etruscs, pövel na indogerman, gnieu da l'oriaint no sur il mer in Italia ed entro in nossas cuntredgias (chaplina etrusca gnittan chattedas ad Igis ed Obersaxen), pretendan ils istoriografs, ch'els nun eiran guerrescs, mo ch'els amaivan il luxus e ch'els tres lur vita voluptusa eiran sgniervos e da morela defetta. Els dajan esser stos s-chatschos our d'Italia tres ils galliers (kelts) e sajan apunto fügieus vers mezza not suot la guida da Retus — üna legenda, chi in pü cugnuoschan na be il vegl Plinius e Strabo — amendus comascs — dimpersè chi gnit affirmedi eir dal scriptur Pompejus Tragus. Da derivaunza etrusca sun ils noms cun il suffix „enna“, scu Clavenna (Sesvenna, Russena, Choennas?). Da derivaunza ligurica sun noss noms locals cun la terminaziun „asca“ scu Giubiasco, Brasca, (Barlas-ch?) — alura il pled „alb“, chi ais cuntgnieu eir aint in noss' „Alvra“ ed Alvaschain. D'ulteriurs exaimpels stains in regard al temp limito abstraher.

Davart ils ligurs scriva il vegl Cato 200 ans aunz la nassentscha da nos Salveder, ch'els eiran analfabets e manzneders. Dals illirs, pövel balcanic, e dals sarazens maunchan bainschi attestats contemporauns. Mo nus ans pudains fer ün'idea da lur qualiteds.

Eir scha la perspectiva ereditaria da quista vart da noss antenats nu füss dimena la pü favuraivla, schi sgür cha traun-

⁵ Nus ans inservittans in regard als temps antics dal famus cudesch da Prof. Dr. Felix Stähelin: Die Schweiz in römischer Zeit, Basilea 1927.

ter l'ierta da noss babuns our dal temp aunz la cristianisaziun nu manchet eir qualchosa da vaglia e chi ans rendet buns servezzans. Pövels mixts as distinguan tres activited ed agilited, qualiteds, cha sainza ans vulair luder, pudains cun bun dret ans attribuir. Ed eau am dumand, scha nossa facilited d'adaptaziun ad oters pövels ed a relaziuns estras nun ais almain per part la consequenza da la fusiun da pövels sün nos territori. —

Ans mauncha eir sün quista dumanda üna resposta positiva, schi sto que our d'questiun, cha las relaziuns oro-idrograficas skizzedas avettan ferm'influenza sül svilup da nos pövel in quel sen surindicho, mo eir aunch'in ün oter regard: Ils flüms grands erodeschan pü fermamaing culs pitschens e chevan ün pü profund let. Per consequenza as chattan in vicinanza da lur funtaunas fuorclas bassas. Inünglur illas Alps sun sün spazi da la grandezza da nos chantun taunts cuolmens da vegl'innò fermamaing frequentos. L'Engiadina suletta and ho 6, sainza quinter quels da seguond'importanza. Na per ün-guotta cha 'l Grischun ais sto a partir dals temps romauns e fors'auncha pü bod, ün pajais da transit. Üna granda part da noss antenats and vivaiva. Chi vuless dubiter, cha quistas relaziuns avettan üna grand'influenza intelectuela, morela e politica sün nos pövel! El eira predestino per l'indipendenza e liberted, e ne la vaina mercantila, ni quella da la politica nun ho il grisch invulo. Mo il transit mnet cun se fingio da vegl'innò eir üna malatia prievlusa: l'avidited da daners. Chi chi nun and ais persvas, po be ler p. ex. ils rapports dals ambasciaduors esters in Grischun a lur regenzas, ed el gnaro our dal buonder. E cha auncha avaunt apaina ün tschientiner las vias in Engiadina eiran melsgüras causa aschaschins (scu hoz tres ils autos), ais ün fat, melgro la deputaziun grischuna a Weimar cun sa protesta cunter Schiller.

Nus vzains quia dimena üna ferma connexiun traunter las relaziuns oro-idrograficas e nossa populaziun, degna d'ulteriur sclarimaint, scha nu füssan aunch'otras varts da nos tema, chi spettersan da gnir almain indichedas.

Üna consequenza da la considerabl'elevaziun da nos territori sun las relaziuns climaticas. Pajais elevos as distinguan pel solit tres lur ferm'insolaziun (forza dal sulagl) e

la pürited da l'ajer, qualiteds chi dettan a nos Grischun üna renumnaunza mundiela.

Cha quista taunt appredscheda qualited da nos territori influenzet in ot grô nossa populaziun, resorta fingio da sieu möd da s'impisser e da tschantcher. Scha qualchosa characterisescha ün pövel, schi sgür in prüma lingia l'expressiun linguistica. Eau am dschet, cha relaziuns extraordinarias, scu p. ex. la ferm'isolaziun stöglija sainza dubi chatter sieu reflex in üna granda diversited ed originalited da terms. Per gnir a bröch am volvet al megl der cugnuschidur e survagliaunt dal tesor rumauntsch, a prof. Pult. Cun amiaivlezza e serviziaivlezza üsiteda m'avrit el il chaschuottin dal sulagl. Scu cha que briglaiva e glüschiava! Melavita stains in consideraziun al temp limito ans restrainscher sün qualche poch as provas. Mo ellas bastaron per Als der ün'idea da la ricchezza d'expressiuns rumauntschas, chi's refereschan al sulagl e chi sun svesa üna repercussiun da l'intensited da la glüsch celesta sur da nos pajais.

Fingio il nom scu tel: *sulagl, sulai, sulegl, sugliel* ais ün dals pü evidaints exaimpels, chi ans separan da tuots ils dialects taliauns. Nus giains quia scu tar divers oters fenomens linguistics — cul frances. Il taliaun ho il pür nom latin *sol* (gen. *solis*, acc. *sole[m]*). Il retic in tuots sieus dialects drova insembel cul frances il diminutiv: *sol-iculus*, chi dvantet *soleil* — tar nus *sulagl*. In pü: che lingua ho per il sulagl taunts surnoms charezzants scu la nossa, chi daun testimoniaunza da la granda veneraziun per la funtauna divina da tuotta vita! Ch'Els taidlan: *la splendor celesta, il vegl, il vegliurd, la sontga suleglia, il tat e basat, il suraschial, la glisch da Diu, mester Lorenz, barba Jokel, il barba Giachen, il sulai da las uaivdas* (Guarda). (Las otras femnas haun lur homens u marus scu sulagl. Las povras guaivdas as stöglan cuntanter cul sulagl cha'l Bap etern trametta.) Alura: *il barba Jachen da las ureglias lungas, barba s-choda, il bap dals pouers, la cazola gronda* (Surselva; *cazola* — glüsch), *il megl der perdé* (prader), *il sitgur grond* (prader grand), *la megl dra fantschella* (per fer cun fain).

Expressiuns per il sulagl cler e ferm (illustra-

ziuns per noss frunts plain d'fodas!): *il sulai bricla, brigla, brieve' ils ögls, splendura, sulagl splenduraint, il sulagl glüscha, ün sulagl stip, il suleagl tschorva, tschorvainta, schorbainta, sulai chi fa mal ils ögls, igl suleagl tarlüscha.*

Per il prorumper dal sulagl tres las nüvlas: *i vain oura sulai, rumper tres las nüvlas, furer tres las negvlas, cukiar tras las neblas; il suleagl catscha tras, il sulai as fa vera, i fo or suleagl; i vain be, i sclera, sclarida, sulagliada, ögliada, onda d'sulai, ala sulai, il suleagl dat in tgit, dà ün tschüt, il sulai cucca ora, ina calirada, üna sbrinzlada.*

Per l'alver dal sulagl: *il sulai leva (legva, leava, läva), vain sü, i vain maister Giachen, guarda cò il barba Giachen!, il sulagl vo sü.*

Per il tramunter dal sulagl: *il sulagl va da randiu, da randeu, da randia, il sulagl vo — vo jo, i vo zo igl sugliel, il suleagl croda, igl suleagl soi (disch) adia (Vaz sura), il sulagl va a chasa, va a Dieu, sverscha, tramunta.*

Alura tuot las expressiuns per: il sulagl splendura, per ster a sulagl, per sulagl stip, per cuolp da sulagl, per razz da sulagl, per il solstizi, per ir incunter al solstizi e. u. i., cha vulains be manzuner per avair auncha temp d'agiundscher qualche proverbis davart il sulagl, scu ils seguaints:

I plov' i dà sulai	I plova e dat sulagl
Al Segner vain cun mai	las streias fon cumegn
Al diavel va'n charozza	e igl Diavel è Mastrel.
I rumpa tot si' ossa. (Sent.)	(Ils Mulegns.)

Ant co chi va jo al sulai, as stoja pardunar tot. (Sent.)⁶

Ti dèssas or in schliet fumegl
 Ti lais l'honor agli suleagl
 Quel leva adina avon che ti
 E Ti vul scheer [jaschair] entochen miez dij.
 (Annalas XV. p. 272.)

A chel [kel] vaja musso
 Da cal [qual] mang [vart]
 tg' il suleagl leva sé. (Ils Mulegns.)

⁶ Quist proverbis füess degn da gnir introdüt illa „tevletta“.

Metter tot a suleagl (paleser tuot).

Druver sa part sulagl (consümer sa roba).

Quel vess migliau vi sia part suleagl, sch'el vess saviu.
(Panieu.)

Aver nuot auter che sia part suleagl (esser fich pover, Lumneins). Plieva e suleagl (amarezcha ed algrezcha).

Naiv sin palma, suleagl sin petta. (Vrin, v. d. schi naiva la dumengia da las palmas, schi avaron las spias bger sulagl (petta = tuorta).

Quella ais eir ün sulagl dals mats.

Schar ver il sulagl, dar suleagl (Trun) = musser il davous.

Quia pudessans agiundscher auncha multifarias expressiuns per las grandas chaluors scu eir per l'oter extrem, per il fraid, scha nu tmessans da fer abüs da Lur attenziun. Mo ils exaimpels citos bastan per illustrer l'influenza da quists fenomens tipics per il territori retic sün il penser e tschantscher dal ladin.

Ch'Els am permettian da rester aunch'ün mumaint sülla vart sulagлива; quista resplenda dal fuonz dal character grischun e muossa qualiteds e virtüds, chi al distinguan da noss vschins a dret ed a schvester.

La ferm'insolaziun, la granda clarited e pürited da l'ajer daun na be a noss gods, scu cha fingio Rambert pretenda — dimpersè a l'intera cuntredgia üna distincziun da delicatezza e da squisita finezza e cumpleteschan in maniera caracteristica quels ots distinctivs morels ed intellectuels, descrits avaunt üna pezza pels pövels alpins in generel. Tels sun p. ex. il temperamaint cuschidrus, taciturn, la richa imaginaziun, amur patria, fraterna solidarited e temma da Dieu.

A las qualiteds da l'ajer da nossas valledas grischunas, ch'and fettans menziun, ais d'attribuir, cha tuot as preschainta tar nus in üna glüsch bger pü clera cu in otras cuntredgias, que chi influenzet il sen estetic e l'bsögn igienic da nos pövel. E mera: üna nettaschia in stüv'e chadafö, in stall'e talvo, vi da chüerp scu vi da pans nu's chatta facil tar ün oter pövel, almain da tuot tar noss paraints. Il mantun d'grascha davaunt

las fnestras d'stüva scu utrò, l'ascria e la negligenza intuorn chesa scu tal taliaun e'l frances sun inimaginablas per ün ladin, e las pettas d'grascha vi da la muaglia, ch'ün vezza a la bassa, t'il stressan illas laungias da sieus vschins. Glied melnetta u sdratschlida nun appartegna a nossa schlatta, e misters chi inascran ils mauns, surlascha il ladin — e que perfin quel da segnun — pel pü als oters. Mo surtuot la ches' engiadinaisa — na ils palazis da noss pastiziers — l'exteriur scu l'interiur, documentescha ün sen estetic accentuo.

Sper l'ögl ais il palat, chi do ulteriura testimoniaunza d'üna vaira cultura estetica. E güst sün quist champ essans sainza dubi a l'otezza. Inua, a'ls dumand, vain cuschino uschè gustusamaing scu in Engiadina e che pasts rustics as paun congualer cun noss chapuns (plains), pizochels, pizochels in painch, nossa schoppa da giuotta, pitt'in platta, tusa e fuatscha, alura pür las liangias, quellas da cugin, da fio, da füm e surtuot ils salzizs, chi insembel cun nossa charn crüja s'aquistetan renunnaunza mündiela?

E nu füt que güst il fin palat, chi rendet capabels noss grischs a l'ester per il mister da cafetier e pastizier? A che oter avettan ed haun els d'attribuir lur predominanza sün quist champ economic cu a lur patria?

Mo la vaira arcugnuschtscha invers la patria s'impreda be a l'ester, pustüt sch'ün ais sforzo da manger il plaun da set cravuostas. In quist regard eira l'emigraziun per nos pövel üna buna scoula, e que taunt pü cha il grisch da pü bod nu masdaiva chöntscha saung cun otras razzas, as preservand uschea da dvanter ester als sieus e da schluochir ils ferm liams ch'il colliavan cul terratsch natel. Las experiencias fattas a l'ester redondaivon al bain da la patria. Na per ünguotta preferivan noss vegls per caricar in chantun, circul e vschi nauncha homens stos a l'ester. Melavita s'haun las relaziuns cul ir dal temp fermamaing müdedas. Scu üna nüvla imnatschanta staun il declin dal sen patriotic e'l suramaun dal particularissem e da las pratchas partischaunas da nouvamaing sur nos pövel. Plaun plaun perda il vschin sieus drets innats al fulaster, ils corvs as plachan, e'l pur suveraun picha porta cul chapé in maun tar mamm'Elvezia.

Ch' Els am s-chüsan quist excuors spinus e ch' Els vöglian am seguir aunch' ün töchet.

La magica splendor, illa quela as bagnan nossas otezzas in lur grandius' armonia e la pürited e rigidited da l'ajer nu restettan sainz' influenza neir sün custüms ed üsaunzas, fer e lascher, sentimaint ed expressiun da nos pövel. Sur tuot eir in quist regard nun essans „ne taliauns, ne tudais-chs“. Eau pens quia bainschi a l'epoca aunz l'introducziun triumfela da „l'industria“ dals esters.

L'orma d'ün pövel chatta sia pü sublim' expressiun illa chanzun e poesia populera.

Che pürited e delicatezza da sentimaints e che curtaschia cavalleresca dal giuven vers la giuvna resortan da tauntas e tauntas chanzuns da temp vegl, ed in quauntas poesias resuna il lod da la virtüd da la giuvintschella!

Our da la granda collecziun, ch'avains da savair grô surtuot als duos grands promotuors da nossa favella, al cussglier naziunel Andrea Vital ed a Peider Linsel, ün'unica prova:

Da tauntas giuventschellas	Üngün maungel ne menda
Legraivlas, virtuosas,	In vus'vais da chatter;
Da giuvnas las pü bellas,	Cun trais las tremendas
Gentilas graziasas.	Eschas da congualer:

.....

Al sulagl dell' otezza
E stailas las pü bellas,
Possaivlas in bellezza,
O nöblas giuventschellas.

(Annalas XIV, 241.)

A quista curtaschia cultiveda ais eir d'attribuir, scha in tauntas e tauntas chanzuns la matta vain dal mat congualeda na cun alv etern, grusaida e genzianas, dimpersè cun rösas, gilgias e rosmarin.

La giuvna nu 's gloriescha da sa bellezza, mo schi da sia pieted. La veneraziun traunter amants vo da pü bod uschè inavaunt, ch'els perfin zieva esser maridos as dischan „vus“.

Ed a che oter cu a la pürited da sentimaints ais d'attribuir, cha la pürificaziun da la cretta tres la refuorma s'effectuet

uschè bod in nossas muntagnas — nus pudains bain dir —, incunter a la tendenza da la razza latina.

Mo eir in oter regard → e que melgro la consanguinited — as disferenzcheda il ladin fundamentelmaing da sieus paraints neolatins: nempè tres il cuntegn invers la muaglia. Crudelteds invers las bes-chas — scha abstrahains da la chatscha odierna cun sieus excess — ais aint ils ögls da nossa populaziun üna varguogna, e 'ls utschellins eiran quia da vegl innò protets eir sainza ledscha federela u chantunela, que chi demuossan fingio las fouras illas portas d'chesa per lascher entrar e sortir las randulinas.

Sper la ferma clarited e l'intensiv'insolaziun ais surtuot il clima extrem continentel cun sieus grands contrasts traunter chod e fraid, di e not, sted ed inviern, chi distingua nossas cuntredgias dad otras. Chi chi cugnuoscha nos pövel a fuonz, chatta trats correspondents in sa natüra cumplessa. Cò dmura pü strusch cu utrò la bunted e misericordia sper l'obstinaziun e dürezza, la charited sper l'invilgia e melscuidaunza, la generusited sper l'avarizcha, l'indulgenza sper la testardezza. E suot che famosa mascra as zoppa il temperamaint sanguinic da quist pövel muntagnard! Il flegma tradiziunel grischun nun ais el forsa be ün import dals Walsers?

E güstamaing in regard al temperamaint as distingua il puetr dal vallader, üna differenza chi nun ais be consequenz'istorica ed economica⁷, dimpersè chi ais a tuott'apparentscha d'attribuir in buna part eir a l'influenza da la configüraziun da las duos parts da l'Engiadina: cusü la valleda largia, quaida, sainza oppressiun da las muntagnas, la solennited accentueda tres ils magnifics lejs; cugiò la val stretta, la cuntredgia muventeda, cun muntagnas innatschantas, gods s-chürs e l'En murmurant e s-chümant. Pudessans numner l'aspet da cusü majestus, schi quel da cugiò romantic. E confuorm a quaista diversited eir ils temperamaints: cusü reserva distinta, üna tscherta calma, precauziun e distanza, cugiò vivacited in expressiun e movimaint, ün as der a la buna,

⁷ Il vallader emigraiva da vegl innò cun preferenza in Italia, il puter in Frauntscha.

chi ans lascha dalum chatter da chesa, eir sch'el nun ais adüna liber d'üna critica pü u main zuppeda.

Mo pü evidaints e fermes sun ils liams chi u n e s c h a n ils characters dal puter e dal vallader. „Nus chattains quia, disch cun dret Pult in sia lavur: „Üsaunzas e bainster dal pövel“, nus chattains quia dapertuot ün deport serius, imsüro, viril, adatto al cumbat per l'existenza, a la dignited da la vschinauncha, da la schlatta e famiglia, collio cun sensibilited excessiva ed indomabla testardezza d'üna vart e da l'otra giovialited, noncuranza, umor e tendenza da zacligner.

A quista excellenta caratteristica da nos megllder cugnuschidur pudessans agiundscher: cun la vivacited in tschanchscher e gesticulaziun, illa quela as documentescha l'intessüra meridiunela, scu eir üna tscherta irritaziun e tendenza da vulair adüna avair radschun, cumbatta quel trat tipic da melanconia e d'abnegaziun, chi guarda our da l'ögl s-chür engiadinais, e chi suspüra our da tauntas poesias e chanzuns populeras.

Quist trat melanconic distingua il grisch da l'abitant d'otras parts da las Alps e pustüt eir da quel dal territori prealpin. La grandiusa e severa natüra supprimaiva quia fin avaunt cuort temp sper la chanzun sfreneda ed il sot dissolut quel güvlöz banel, chi disturba sün tauntas gitas in muntagna, e la candida clarited da l'ajer, pustüt d'utuon, e la bandusa quaidezza süls ots e giò las vals — reflex da nossa dmura celesta — schlian ils sentimaints e tiran l'orma vers l'infinited.

Mo sur quistas otezzas e profunditeds dal sentimaint as stenda il tschêl engiadinais blov s-chür cun l'amur ed affecziun da nos pövel per sa patria, chi durant il cuors d'ün mez millaisem salvet s'indipendenza e perchüret, cha l'ierta dals babuns nu dvainta la praja da vschins potents e prepotents.

* * *

Ils trats da nos pövel qui depints scu expressiun da nossa natüra grischuna nu sun evas ed ils bgers pudettan be gnir cursoricamaing indichos, mo d'entrer pü profuondamaing illa materia surpassess il temp d'ün referat.

Mo nossa mira nun eira quella, da 'ns intratgnair, dimpersè da vair, sch'and resultess forsa qualche cogniziun, chi pudess servir al bön da nos pövel ladin.

Ûn fat, craj, resorta da nossas meditaziuns cun plaina tschertezza: cha l'influenza da la natüra retica sün nos pövel ais pü granda cu que chi ho l'apparentscha sülla prüm'öglia. Ed a quist s'unescha ün seguond: Las qualiteds da nos pövel grischnun cun sieu sen independent, svaglio e pratic, si' activited ed agilited, sa facilitated per las linguas, sa vaina politica, chi' il laschet giuver perfin üna rolla europea scu üngün oter pövel alpin: a chi oter cu a sa mamma patria ho 'l da savair grô per tuots quists prezios duns! Ella ais la grand'educatura. Tuots sieus grands figls, da Schimun Lemnius fin a Gudench Salis-Seewis ed a quels da noss dis and daun viva testimoniaunza.

Mo na be per la chüra da la liberted, dimpersè eir per las funtaunas da la forza da nos pövel, per munts e vals, lejs e flüms, as-ch e pas-ch fluit il saung da noss pardavaunts a filun. E nossa recugnuschentscha?

Mieus stimos, a stess mêl, scha nu füss oter letta cu d'appeller a la pieted ed a la recugnuschentscha invers noss antenats. Per antiquiteds ho nos pövel, zieva las avoir vendidas per granda part al Debernardi, poch interess pü. „Hoz ho que nom viver u na viver.“ Mo ün pövel inteligaint — as stess crajer — avess da prosequir las istessas maximas d'ün masser ponderus e prudaint, chi so, cha que nu's tratta be dad hoz, damaun e puschmaun, ma da l'avegnir. Apparentamaing ais quist sen intuitiv ed instinctiv da noss vegls ieu cumpletamaing a perder.

Noss' Engiadina surtuot füss tres sas relaziuns orograficas e climaticas predestineda scu sanctuari mundiel da guarischnun, da repos e recreaziun e que pü cha las citeds vaun incunter a dimensiuns monstruusas. Las relaziuns sgniervantas sforzan fingio hoz il citadin d'almain per qualche eivnas l'an fügen l'insupportabl' inquietezza e l'ajer dazipo da sa dmura. La natür'umauna nu's lascha avilir scu maschina. Ûn profuond bsögn la clama da temp in temp a's recreer al sain da sa granda mamma. E perque tuot quellas cuntredgias, chi haun conservo lur aspet genuin, chi nu gnittan sdischagedas e profanedas, avaron cun l'avegnir la preferenza.

E nus, che essans nus per fer da quist grandius s-chazi, da quist „pajais da l'orma“, scu cha Jacob Schaffner nomna

nos Grischun: l'istessa fattüra cha commettettans cun nosa vaschella da zinn, nosa mobiglia veglia, nossas stüvas prüvedas: nus il büttains via per ün pêr bluozchers — e tradins nosa cultura ladina.

Na avuonda dal sdischag da noss ils pü bels e quaid löös tres monstruus chesamaints cun lur vita mundauna — ün tössi per nos pövel muntagnard⁸ —, na avuonda, ch'ün t'il sfurzet ad avrir nossas vias a la prepotenza ed indiscretezza, il spiert destructiv — auri sacra fames — stenda las griffas per rumper our dal diadem retic las pü glüschaintas gemmas.

Lur perdita cuolpescha noss'intera cultura e lingua ladina a mort, ch'üngünas subvenziuns, ne chantunelas, ne federelas faun pü resüster. Quêl ladin, Als dumand, chattess auncha la forza da luotter per üna dmura profaneda!

Tuot Lur sforzs, mieus stimos audituors ed amihs, per mantgnair l'ierta da noss vegls, noss custüms ed üsaunzas e nosa prüveda favella sun invauns, sch'Els laschan schnüder e secher las rischs chi t'illa nudreschan. Las relaziuns? Che famosa s-chüsa! Nus svesa culs mauns in giloffa essans la cuolpa.

A daiva ün temp, inua cha na be il nom „svizzer“, mo surtuot il nom „grischun“ passaiva a l'ester scu meglder passaport, chi avriva perfin portas, fermedas per oters. Que eira auncha il temp, cura cha il spinel dal grisch nun eira uschè flexibel e las tschattas nu's stendaivan per üna bunamaun. Que s'ho müdo!

Mo scu cha be ün chüerp na indeblieu superescha las pü grandas malatias, uschea be ün pövel in plaina vigur.

Que chi 'ns fo da bsögn, hoz pü cu mê, ais forza, nouva forza e nouva fiduzcha in nus stess, mo quista forza — cha nu schmaunchan — resorta be d'ün sulam inviol.

E da che otra vart ans pudess aunch'accuorrer agüd e salüd, scha na da nosa giuventüna, da nosa scoula⁹!

⁸ A füss ura, cha nosa giuventüna bandunand la scoula gniss instruida davart ils grands prieveles morels e corporels, chi sun collios cun las novas relaziuns — e que taunt pü cha melavita eir tar nus bibgia e cudeschs d'urazchun svaneschan vi e pü our da nossas stüvas, per fer piazza — al gramofon.

⁹ Dal punct da vista culturel, scu da quel economic ais que sto ün pcho d'omissiun, cha nosa giuventüna rumauntscha ais gnida pri-

Ad Els, mieus stimos collegas, ais affido l'avegnir da
nossa cultura rumauntscha! Ch'and tegnan quint! Possa Lur
granda respunsabilitèd invers favella, tradiziun e razza lascher
schmancher tuots dantigls in chesa ladina e 'ns unir a la
sencha lavur cumöna suot il clam da nos poet ladin¹⁰:

Be nö dar loc! — Ningün nu pudrà tour
A la schlatta rumantscha 'l dret pü ferm,
Chi 'd es quel: da mantgnair dadaint seis term
Uoss'id adüna, seis linguach dal cour —
Rumanschs dat pro! — Spendrai tras voss'amur
Nos linguach da la mort da Tamangur.

veda dal dret, d'esser introdüta toccantamäing in nossa cultura e
lingua — na sainza la cuolpa da las relaziuns a la scoula chantunela,
chi cun presumziun da tschertas tendenzas importedas la trattet da
tschendrüglaunta.

¹⁰ Peider Lansel: Il vegl chalamer, 1929, p. 232.